

NEW JUNGIAN
ISRAELI ASSOCIATION

עמותת יונגיאנית
ישראלית חדשה (ע"ר)

דף הבית

סמלים קבליים בספרו של יעקב שבתאי "סוף דבר" כמציינים תהליכי טרנספורמציה

עדיית אנקורי

יעקב שבתאי הלך לעולמו בגיל 47, לפני שהספיק להוציא לאור את ספרו "סוף דבר". צרוף המילים אותן בחר כשם לספרו זה מופיע בפרק החותם את ספר קוהלת, פרק שעוסק בזקנה ובמוות ובמהות האדם: "סוף דבר הכל נשמע..."

האם בבחירת השם אמר יעקב שבתאי: זה הספר שחותם את כתיבתי? מצד אחד, בראיון שנתן לאילנה צוקרמן שבועות אחדים לפני מותו, הוא דיבר, אם כי באופן מסויג משהו, על תכניות לכתוב דברים נוספים, אחרים: "יש דבר אחד או שניים, שאני מאוד מאוד רוצה לכתוב, ואני מאוד מקווה, אם זה היה מסתדר... וזה אחר לגמרי מ'זכרון דברים' ואחר לגמרי מהדבר שאני עובד עליו" ("דבר השבוע" 12/10/90). מצד שני מספרת עדנה שבתאי, רעייתו של יעקב: "לעיתים היה מניח את כף ידו בטפיחה על כתב-היד שבפינת השולחן, ואומר: את רואה, אשה, זאת הצוואה שלי! וחיוכו פיזר מעט את החרדה, שנתחשרה כענן בשולי חיינו" (סוף דבר עמ' 239).

היות שאין בידינו תשובה חד משמעית לשאלת כוונתו של יעקב שבתאי בבחירת השם לספרו, ארשה לעצמי להביא מחשבה, אולי יותר מעין משחק מילים. נראה לי שלא אחטא לאמת אם אקרא את השם גם באופן זה: "סופו של דבר", כאשר "דבר" הוא דבר מה, משהו קונקרטי. בפרקיו הראשונים עשוי הספר להראות כרומן ריאליסטי, אך עם הקריאה אנחנו מוצאים בו רובד שאין ענינו במציאות הקונקרטי. רובד זה מגלה את עצמו בעצמה רבה, בפיוט ובהתעלות הנפש בפרק הרביעי והאחרון. כאן מתרחש "סופו של דבר", של היש, ומעבר אל האין-סוף. נראה שהקרבה אל המוות, אולי תחושה של זמן שאול, הטביעו חותמם על הספר והעניקו לו עומק בלתי רגיל ונגיעה בשכבות עמוקות של הנפש, במה שמעבר.

הספר רצוף מעברים והשתנויות כשמוטיב המוות והלידה מלווה אותו מראשיתו ועד סופו. הוא נפתח בפרק מפני המוות ומסתיים בלידה חדשה. המעברים וההשתנויות, המיתות והלידות מתכנסים לתוך מהלך הולך ומתרחב, הולך ומתעצם של טרנספורמציה, מהלך שמתאפיין במעבר מכבילות לחופש, מהחד משמעי לרב משמעי, מהמוחשי למופשט, מהרציונאלי למיסטי.

לאורכו של מהלך זה, נשזרים סמלים קבליים. נראה לי שהמפגש עם הטרנסצנדנטי הביא את יעקב שבתאי, במודע או שלא במודע, אל סמלי תורת הקבלה היהודית. במאמר זה אתיחס לחלק מהסמלים הקבליים שמופיעים בספר ולמקומם המשמעותי כתחנות

בתהליך הטרנספורמטיבי.

גיבור הספור, מאיר, גבר במחצית חייו, נתקף בסמפטום של פחד מפני המוות, "בלי כל סיבה שיכול היה להצביע עליה". עם זאת, סיבות אפשריות לסמפטום מציצות אלינו מבין דפי הספר. את אחד המקורות לסמפטום ניתן לראות בדמויות הוריו של מאיר ובמערכת יחסיו אתם: "קורים לא-מורגשים-כמעט דבשיים של קרבה ואחוה עטפו עכשיו את שניהם (את מאיר ואת אמו) ביושבם יחד במטבח הנקי והשקט, כאילו נחו במעגל רוגע של אור צהבהב, קרובים ונבדלים מכולם". ואז נכנס האב ו"בלי לחוש קרע את הקרבה והנועם... שעטפו את מאיר ואת אמו" (שם, עמ' 18).

אביו של מאיר מתואר כלא נוכח רוב הזמן, וכשהוא נימצא, נוכחותו נחוות כפולשת. אמו של מאיר חיה בשני משורים. היא מזינה, דואגת ומטפלת בכולם עד כדי "מסירות מעיקה וטוב לב כנוע" אך בעצם שרויה בכל הוויתה במעגל פנימי של נפש רומנטית שמתרפקת על העבר. היא חיה בתחושת החמצה, והיא מעידה על עצמה ש"היא לא בנויה טוב לחיים".

בהיותו לכוד בקשר אוהב לאם מגינה ומזינה, אך נטולת חיות, ובקשר אנטגוניסטי לאביו, דבק מאיר בחפשו אחר מעטפת הבטחון השלמה, והוא מתקשה לחיות את החיים על פגמיהם ועל מורכבותם. מאיר מנסה להחזיק בעולם שלם, ודאי, נשלט, בטוח, עולם של נעורים נצחיים. מטבע הדברים, נבעים סדקים בנסיונו זה של מאיר ואל סדקים אלה הולך ופולש, הולך ומחלחל הפחד מפני המוות.

סדק אחד בחייו של מאיר הוא בגידתה החד-פעמית של אביבה, אשתו, וסדק שני הוא בעיה בריאותית שמתגלה אצלו, לחץ דם גבוה. נסיונו של מאיר להחזיק בעולם שלם, הופך להיות נסיון נואש, והוא נעשה תפוס יותר ויותר בחוויה של החמצה, עסוק במדידת עצמו, לכוד בחרדות ונשלט על-ידי מחשבות אובססיביות, שהפחד מפני מותו המתקרב קונה בהן שליטה. הוא אינו חדל "למדוד את

המרחק שעוד נשאר בינו לבין המוות הזה... במידות החיים היומיומיים, כגון, בכמה זוגות נעליים שעוד יקנה או בכמה פעמים עוד ילך לקולנוע, ועם כמה נשים, מלבד אשתו, עוד ישכב" (שם עמ' 9).

מאיר של ראשית הספר הוא אדם מצומצם מבחינה רגשית ורוחנית. אין לו כמעט קשר עם שני בניו. אין לו קשר לאנימה, לצד הנשי שבנפשו. קשר טוב של הגבר אל האנימה פותח אותו אל עולמו הפנימי, מעניק לו את היכולת להתייחסות רגשית ומאפשר לו לבנות קשר נכון עם האשה. מאיר מצטייר כאדם שחי ללא ארוס. באשתו הוא מחפש את הבטחון האמהי, כל אשה שהוא רואה נתפסת בעיניו כאובייקט מיני, והאשה בה חשק פעם, רעיה, נחוות כאופציה מוחמצת.

מאיר של ראשית הספר אינו מעורר אהדה רבה, אך הוא מעורר הזדהות, אולי בזכות אותו חוט של חסד המשוך על דמותו הקטנה והמכווצת. אולי מאיר הוא האדם הקטן והכבול שבכל אחד מאתנו, על המחשבות הכי קטנות והרגשות הכי בנאליים, שיעקב שבתאי השכיל לתארן תוך מבט כל כך דק וחודר אל הנפש האנושית.

אמו של מאיר מתה באופן פתאומי ומותה מהווה שבר גדול בחייו. נראה שעולמו חרב עליו, והוא אומר לעצמו, שעכשיו, עם מות אמו הגיע תורו למות. מאחורי הפחד מפני המוות מסתתר פעמים רבות הפחד מפני החיים. זה הקושי לחיות ולחוות את החיים על קשייהם, על מורכבותם ובעקר על אי-הודאות שבהם. סמפטום פחד המוות הוא כשליח שנשלח לפני המחנה ומאותת על מאבק פנימי בין כוח החיים וכוח המוות, ועצם הופעתו מספרת לעיתים על כוחות חדשים שמתעוררים בלא-מודע ומהווים אופציה של צמיחה ושנוי. בסמפטום פחד המוות טמונה, אם כן, פעמים רבות משמעות סמלית. משהו חייב למות לצורך ההתפתחות וההשתנות, לצורך לידת החדש.

ואכן, הביטויים שמתארים את השבר של מות האם מרמזים על שנוי: "הרגיש שמהו מכריע התחולל בחייו, ושלעולם הם לא יהיו שוב כפי שהיו", "ידע שהכל השתנה ולתמיד". רמזים אלה על שינוי אפשרי מקבלים משנה תוקף עם הופעת סמל החלל הריק, שהוא סמל קבלי הקשור בבריאה. לאחר מות אמו, כשהוא יוצא מבית החולים, "תקפה את מאיר ההרגשה שהאור הולך ונפער סביבו, ושהאדמה, אשר מתחת לרצפה שעליה הוא צועד, נבקעת ומתרחקת לכאן ולכאן, והוא צועד מרחף בחלל פעור, ריק מכל..." (שם, עמ' 94).

בקבלת האר"י, צדה הנעלם של האלוהות קרוי אין-סוף. זו הטרנסצנדנציה האלוהית המוחלטת. כדי שהעולמות יוכלו להתהוות, צריך היה אין-סוף לצמצם את עצמו. אין-סוף כנס את אורו אל קרבו וגנזו בעומק הוויתו, וכך פינה חלל בתוך תוכו, ובתוך החלל הפנוי נבראו העולמות. אחרי מות אמו,

מחליט מאיר לנסוע לשבועות אחדים לחו"ל "כדי להנפש ולהתרענן מהמתחיות והזעף... וכדי להתעשר בחוויות תרבותיות" (שם, עמ' 123). נראה ש"חוץ לארץ" מיצג את הנסיון למצוא תשובות בחוץ, מחוץ לעצמו, במקום להקשיב לקולות מבשרי השינוי, שמתחילים לבוא מבפנים. אולי בשל כך הופך ביקורו של מאיר באמסטרדם לשיטוט עקר ברחובות ולעיסוק בלתי פוסק באוכל ובמסעדות,

כשהתכניות התרבותיות, לשמן נסע, לא מתממשות. מאיר חווה בטיולו שממון נפשי ותחושת החמצה קשה.

בהגיעו ללונדון נכנס מאיר לחנות ספרים ושם, תוך כדי התכופפות אל מדף נמוך, הוא לוקה במעין ארוע מוחי.

ארוע זה, על כל סממניו, מסמל שלב נוסף, משמעותי ביותר בתהליך הטרנספורמטיבי. שוב אנחנו פוגשים בשלב ה"מוות" שמופיע בכל תהליך של מוות ולידה, שלב הפרוק, השיבוש והאובדן שלפני הופעת החדש. החוויה המיידית של מאיר היא של אבדן ערך החמר, הגוף, המעמד, השם, "הנורמליות" או "הבסדר". בעוד הוא מחכה לאמבולנס שיקח אותו לבית החולים, הוא נאחז נואשות במה שהגדיר אותו עד עתה, והוא חוזר וממלמל באנגלית, ספק לעצמו ספק בפניה נואשת אל המוכר בחנות: "איי הב טו צ'לדרן אנד איי לאב דם... איי לאב מיי ווייף... איי אם אן אינג'נר... איי הב סאם פרוג'קטס טו פיניש, איי אם פרום איזראל" (שם, עמ' 190).

מאיר יוצא מבית החולים, ולמרות שנאמר לו שהכל בסדר, הוא מגלה לחרדתו, שהוא מאבד שליטה על תיפקודיו ועל יכולתו לעשות דברים בכוח הרצון. חל אצלו שיבוש במושגי הזמן והמרחב וקשה לו להעריך מרחק ומהירות. הוא מתקשה לשלוט באבריו "כאילו חל ניתוק בין רצונותיו, שקהו ואבדו בענן של בהלה, ובין אבריו" (שם, עמ' 192). השיבוש מתבטא בעוד תופעות שונות ומשונות. מאיר מנסה לכתוב גלויה לאשתו ולא מצליח בכך, האותיות מתחלפות זו בזו ומשתבשות: "האותיות יצאו מתחת ידו המאומצת מעוקמות... כאילו זר שדי התישב בתוך ידו ושלט בו בפראות כפי רצונו" (שם, עמ' 197).

שוב לפנינו סמל מהמיסטיקה היהודית הקשור ביצירה ובבריאה. האותיות בכלל ואותיות התורה בפרט אוצרות בתוכן כוח אלוהי. ב"ספר יצירה" שהוא הטקסט הקדום ביותר של המיסטיקה היהודית נאמר, שבאמצעות האותיות יוצא כוח הבריאה אל העולם. כל פרט בעולם מתקיים וחי מכוחו של אחד מצירופי האותיות. יש התאמה בין האדם כמיקרוקוסמוס לבין העולם. כל אות מולכת על איבר מאברי האדם או על תחום מתחומי העולם.

מאיר מרגיש שכח דמוני פועל מתוכו וגורם להשתבשות האותיות ולהשתבשות פעולת אבריו. אפשר לומר שכוחות הנפש שבכוחם לברוא וליצור השתבשו, ואיזה כוח דמוני, מתעתע, מגיב לעקשנותו של מאיר ולמאמציו לשלוט בתפקודיו.

תוך כדי ניסיונו של מאיר להישאר "נורמלי" ולשמר את הקיים הולך ונולד בתוכו משהו או מישהו אחר, חדש: "ואחר כך, אלוהים יודע כיצד, נוספה על זה התחושה שבתוכו, בתוך בשרו הרופף והספוגי, נמצא עוד מישהו שהתפצל ממנו כקליפה פנימית, צללית אדם בצלמו ובדמותו עשויה עשן צמיג" (שם, עמ' 196). כאן אנחנו נפגשים במושג רב משמעות במיסטיקה היהודית, מושג ה**צלם**. ר' אלעזר מוורמס, מחסידי אשכנז, מפרש את הפסוק על בריאת האדם: "ויברא אלוהים את האדם בצלמו, בצלם אלוהים ברא אותו", ושואל, למה שתי פעמים: פעם אחת בצלמו, ופעם אחת בצלם? ועונה על כך: "אחד צלם אדם ואחד בצלם מלאך מזל שבדמות האדם" (חכמת הנפש לר' אלעזר מוורמס, יז ע"ד-יח ע"א). כלומר, אותו מלאך מזל הוא מעין עקרון ארכיטיפי שנקבע לפני הלידה והוא נחקק באדם בשעת לידתו, או אפילו בשעת הורתו, והוא צלם אלוהים שבאדם, מלאכו האישי. ועוד נאמר, שכשיוצא האדם לעולם "באותו צלם הוא גדל ובאותו צלם הוא מהלך". (זוהר ח"ג, קד ע"ב)

ניתן לראות הקבלה יפה בין מושג הצלם הקבלי לבין מושג העצמי (self) כפי שניסח אותו יונג. העצמי הוא הייחודי שבכל אחד מאתנו ("באותו צלם הוא גדל, ובאותו צלם הוא מהלך"), אך העצמי הוא גם עקרון ארכיטיפי, טרנסצנדנטי שמעבר לאגו שלנו והוא כוח מדריך ומרפא בנפשנו, "צלם אלוהים שבאדם". הופעת הצלם-עצמי במקום זה בספר מסמנת נקודת מפנה, כאשר הכוח המדריך והמרפא מחליף את האגו המתאמץ לשלוט, ומתחיל להוביל את התהליך הטרנספורמטיבי.

ימים אחדים לאחר חזרתו לארץ, מבקר מאיר את ד"ר ריינר, הרופאה שלו, בביתה, והם מתעלסים בחדר השינה שלה. לא תשוקה מינית מניעה את מאיר אלא רצון להספגות בגופה של הרופאה: "אף לרגע לא השתחרר מן ההרגשה שהיא מבוגרת ממנו, ובעיקר חזקה ועליונה עליו באיזה שהוא מובן עמוק וראשוני... הרגיש איך לאט לאט, בתנועה ששוב לא נתן היה לעצור אותה, וגם שום רצון לעשות כן לא התעורר בו, כאילו נעטף בתרדמה בעודו ער, הוא נמשך ומחליק לתוכה עד שנבלע בה". כיונה שנבלע במעי הדג ויצא כשהוא מוכן לשליחות הרוחנית, כך עובר מאיר תהליך של השתנות דרך גופה של דמות אם מרפאה. כניסה מעין זו אל רחם האם או אל דמויים של רחם האם מסמלת במיתוסים, באגדות ובחלומות מסע של התפתחות נפשית. זו כניסת המודע אל מעמקי הלא-מודע לצורך לידה חדשה, כדי למצוא בו כוחות חדשים ובעיקר משמעויות חדשות.

ואכן, מאיר נולד אל עולם חדש ומתחיל את מסעו בו: "עמד וסקר את כל מרחב הגבעות שלפניו עם אותו אור קבוע, אשר נראה כאילו קרן איכשהו מתוך האדמה ושולי השמיים, ואולי הוא שהיו כך מאז ומעולם בחלל הזה כאבק אור תמידי שמלפני הבריאה" (שם, עמ' 210).

לא קשה לזהות באותו אור קבוע את הסמל הקבלי של האור הגנוז.

בספר הזהר נאמר: "ויאמר אלוהים יהי אור ויהי אור... ואותו אור לא שימש בעולם אלא ביום הראשון, ואחר כך נגנז ולא שימש יותר. רבי יהודה אומר: אלמלא נגנז מכל וכל לא היה עומד העולם אפילו רגע אחד, אלא נגנז ונזרע כזרע זה העושה תולדות וזרעים ופירות, וממנו מתקיים העולם... שבו זן הקב"ה את העולם, ובכל מקום חוט אחד יוצא מאותו אור גנוז". (זהר, ח"ב, דקמ"ח).

כלומר, האור שמקיים את עולמנו הוא גנוז ונסתר מעינינו, ועולם היש המוכר לנו, מקושר בחוטים סמויים אל אותו אור גנוז, שממנו מתקיים העולם. בסמל האור הגנוז, ניתן ביטוי לחוויה אנושית ארכיטיפית, שכל תורה מיסטית בחרה בדימויים משלה לתאר אותה.

זו החוויה האנושית שבהוויה ובתוכנו קיים צד נסתר, שהוא המקור לכל, שהוא מעבר לאגו שלנו, לידיעתנו ולתפיסת חושינו, ושגלומה בו חכמה רחבה ועמוקה.

עם הופעת סמל האור הגנוז, אנחנו מוצאים את עצמנו משייטים יחד עם מאיר בעולם מופלא, נוגעים בחווית הטרנסצנדנטי. אנחנו מוצאים את עצמינו בעולם שחוקי המציאות, חוקי הזמן והמרחב המוכרים לנו אינם חלים עליו. מכאן ועד לסוף הספר, מתנהל המרחב החדש, לא על-פי חוקים סיבתיים ליניאריים, אלא בתנועה מעגלית, אולם אין זה תאור של כאוס, או אבדן דרך. אמנם אין למאיר ציוני דרך ברורים במסעו, ולפעמים אף נדמה לו שהוא מאבד את דרכו, אך היא נמצאת לו בדרך מיסטית כלשהי. הוא "מונחה על-ידי איזו ידיעה גלומה, אשר אין בה ספק". ושוב מתבקשת האסוציאציה לעצמי (self) כמורה הדרך הפנימי.

אפיק אחד במסעו המעגלי של מאיר, הוא מהלך של מעברים ושל קשר בין מציאות לעולם לא מציאותי, בין האישי לעל אישי, בין מאיר כאדם ייחודי, עם זכרונות ילדות ממשיים, שנפרטים עד לפיסיות ולתחושתיות המדויקות ביותר, לבין התמזגותו והתאחדותו, גופו ורוחו בתוך ההוויה.

אפיק נוסף של התנועה המעגלית הוא אפיק של הליכה לאחור בזמן, עד למוות, שהוא כניסה אל הרחם ולידה מחדש. האפיקים השונים משתלבים לזרימת נהר של חסד ושל ארוס. העולם החדש, אליו נולד מאיר הוא גם נפשו המתחדשת. במסעו לאחור בזמן, הוא נפגש מפגש שונה, חדש, עם הדמויות שהיו משמעותיות בחייו. הצמצום, הכבילות, הביקורתיות, שאפיינו את מאיר קודם לכן, נפתחים אל נהר רחב של חופש המחשבה וחופש הרגש, ונפתח המרחב אל המיסטי והאי רציונאלי.

מאיר פוגש את חברו גברוש, ומגלה בתוכו רגש חם שלא הכירו קדם לכן: "משהו התרכך בתוכו פתאום בזרם של חמימות, והוא התייטר בגלל קצר הרוח וההתנגדות אשר שיבשו את אהבתו אל גברוש, אשר בה חש עכשיו בכל עמקה וסמיכותה, כאילו היתה לויתן הממלא את כל המצולה" (שם, עמ' 212). הוא פוגש את רעיה, שהיתה עבורו תמיד זכרון מתסכל של אופציה שהוחמצה, והמפגש המיני ביניהם משוחרר, מלא ארוס, חופש וזרימה. לקראת סוף מסעו לאחור פוגש מאיר את אמו וסבתו. העולם סביבו הזוי, הזמן נראה לו שופע ואין סופי והאוויר חסר גבולות, ובאותו זמן הוא ילד במלוא מובן המלה, ואמו וסבתו ממשיות ביופיי, במגבלותיהן ובאנושיותן הפשוטה, כפי שלא היו מעולם קודם לכן.

לידה חדשה חותמת את הספר: "ויד חזקה החזיקה בו בכוח ומשכה אותו, והוא נמשך והחליק, ובבת אחת חדלו הלחצים ולרגע חש הרווחה, ומישהו אמר "זהו זה", אלא שאור עז היכה בלי חמלה על עיניו, והוא חש טפיחת צינה צורבת על גופו, עד כי נרעד והתכווץ ופרץ בבכי מר, מלא חרדה ועלבון ואובדן עצות, והוא לא חדל לבכות גם כשניגבו אותו ביד זריזה ועטפו אותו וניסו לפייס אותו, עד שהתעייף ונרגע, ומישהו החזיק בו בזהירות והגביה אותו מעט ואמר: איזה ילד יפה".

אולי אין זו אלא לידת האדם באשר הוא, שחייו הם פעמים כה רבות משוללי חסד ולעיתים מתברכים בחמלה, שמתקיימים בהם בד בבד החרדה והרגיעה, הבכי והפיזוס, הכעור והיופי.

